

İnsanı yaşatma və həyatı qoruma əsasında köklənmiş sufizm prinsipləri ictimai həyatda daha çox sosial birlik nümayiş etdirmişdir.

Bir sosial sərmayə kimi xoşgörü və sülhsevərlik prinsipləri ilə dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da dərin köklərə sahib olmuş, keçmişdən bu günədək bölgəyə xas nümunələr əks etdirmişdir. Qafqaz silsiləsinin cənub ətəkləri boyu Girdman çayınadək uzanan bölgə tarixi keçmişində belə bir mənəviyyatın dirçəldiyi məkan olmuşdur. Onun müsbət təcrübəsi göstərir ki, bu dövrdə ictimai həyatda istər əxlaq kodekslərinin təzahürü, istərsə də milli-mənəvi irsin qorunmasında sufizm məktəbi bu coğrafiyada böyük rol oynamış, xüsusilə də Qafqazda çar rusiyasının şüə-sünni konfliktini və xristianlaşdırma siyasətinə qarşı vəhdət konsepsiyalarından çıxış etmişdir. İsmail Siracəddin

Şirvani (q.s) (1782-1848) vasitəsilə tanınan Nəqşi Xalidi təsəvvüf yolu XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq cənubi Qafqazın böyük bir hissəsinə yayılmışdır. Üç şaxədə yayılan bu irfan məktəbinin Qarabağ qolunu Seyyid Mir Həmzə Nigari (1805/1885) təmsil edirdi. Həmzə Nigari ilə bu irfan yolu Qarabağ bölgəsində güclü bir məktəb kimi həyatın hər sahəsinə nüfuz edir, dərin təsir dairəsi təşəkkül tapırdı. Bu potensiala görə ki, Kraçkovski belə qeyd edir: “*İslam mədəniyyəti Qafqazda özünü məxsus nümunə kimi çıxış etmişdir.*

” (И. Ю. Крачковский, Сочинения, с. 571-616, т. 6, М. Л. 1960.) Çünki Şirvandan şaxələnen Nəqşibənd təsəvvüf axımı yayıldığı bölgələrdə bir digər adı ilə əxlaq hərəkatı və cərəyanı kimi təzahür etmişdir. Bölgədə sufizm özünün prinsipləri və əsasları ilə bir tərəfdən də İslamın cəhanşümul dəyərlərini əks etdirərək təsir dairəsini genişləndirir və təbii olaraq ünsiyyətdə olduğu toplumlarla ortaq həyat anlayışı qurur və onlarla olan münasibətlərində yüksələn dəyərləri öz əxlaqi prinsiplərinə görə təyin edirdi.

Bu dövrlərdə Çarlıq Rusiyasının xarici siyasətində cənubi Qafqazın xristianlaşdırılması və buralarda aparılan missionerlik fəaliyyətləri (А. К. Тихонов, *Политика Российской империи, в последней четверти XVIII - начале XX в.*

с. 8) başda olmaqla din faktorundan istifadə etmək onların əhəmiyyətli hesab etdikləri bir məsələ idi. Ancaq qeyd edilməlidir ki, Qafqaz xalqlarının xristianlaşdırılması planı baş tutmadı. Çünki bölgədə sürətlə yayılan Nəqşibəndiyyə sufi cərəyanı elm və irfan hərəkatı başlatmış, mədrəsələr təsis edərək maarifçilik yoluna üstünlük vermişdilər. Maarifçilik və məktəbdarlığın əsası sayılan insan tərəkürünü formalaşdıran ədəbiyyatla zənginləşdirilmiş mədrəsələrdə ənənəvi (nəqli) və rəşadət (əqli) elmlər birgə tədris edilmişdir. Bu metodla dini və dünyəvi elmlərin bir-birinin tamamlayıcısı kimi birlikdə təlim və tədris üsulu həyata keçirmişlər. Bir digər ifadə ilə nəzəri və dəqiq elmlər bir-birinə paralel öyrədilmiş bunun təbii nəticəsi olaraq bir alimlər ordusu meydana gəlmişdi. XIX əsr Qaniq-Həftəran dərəsindəki elmi dirçəlişin başlanğıcı məhz Qarabağ mədrəsələri ilə olmuşdur. Bu dövrlərdə Dağıstanın maariflənməsində Qarabağ və Çar mədrəsələrinin xüsusi rolu var idi. Məsələn məntiq sahəsində qarabağlı alim

Mövlana Həmməd min ibn Sadru-İmam Şirvani
nin yazdığı “

□□□□□□ □□□

/

Cihə tul-vahd

” əsəri Qarabağdan Dağıstana qədər hər bir mədrəsədə istisnasız oxudulmuşdur. Əsər, məntiq fənni ədəbiyyatı içərisində “

□□□□ □□□

/

Molla aqli

” adı ilə məşhurlaşmışdır. Dövrün qiymətli ədəbiyyatı olması baxımından tələbələr belə onun üzünü köçürərək bir-birinə hədiyyə kitab kimi bağışlamışlar. Məhəmməd Əfəndinin “

□□□□□□ □□□

/

Cihə tul-vahd

” əsəri əslində məntiq elmi ilə məşğul olmuş alimlərin dərin elmi müzakirələrinə səbəb olmuş, haqqında şərhlər qələmə almışlar. Bu əsər Dağıstanda məntiq sahəsində böyük alimlərin yetişməsinə səbəb olmuş, bölgədə ilk məntiq alimlərindən Qurban Əli Axalçı olmuş, eyni zamanda Suqraklı alim Mehdi Məhəmməd bu sahədə “

□□□□□□ □□□□□

/

Tə mhidul-ulum

” adlı müstəqil əsər ərsəyə gətirmişdir.

□ □ *Çarlıq siyasətinin bir hissəsi Qafqazda məzhəb bayrı-seçkiliyi salmaq sünni-şii ədavəti salaraq, məzhəblərarası çaxnaşmalar meydana gətirmək və kütlələr arasındakı qarşıdurmanı öz mənfəətlərinə uyğun idarə etmək idi. Əgər bölgədə İslam, xüsusən də, sufizm təlimləri olmasaydı bölgənin taleyi heç də bu günki kimi olmayacaqdı. Çünki burada köklənmiş Nəqşibənd sufi əsasları rusların məzhəb təfriqəsi siyasəti qarşısında ən böyük maneə idi. Məlumdur ki, rus məmurları İsmayıl Şirvani təliminin siyasi münasibətlərdə özlərinə zərərli olduğunu sübut etməyə çalışdılar. Onların zərərli hesab etdikləri müridizm maddələrindən biri belə idi: “ Şii və sünnilər arasında İslam birliyini yaratmaq”. (Rıhtım-Xəlilli, e.a.ə, s 89-90.)*

Qarabağ bölgəsində Həməzə Nigari irfan irsi məhz buna nail ola bilmişdi. Çünki başda ustadı olaraq İsmayıl Şirvani, İslamın məzhəb ünsürünü səhabə və tabeundan gələn **ibadətə ixtlas yarış**

anlayışına xidmət edən prinsiplər əsasında təlim edirdilər. Mədrəsələrdə tələblərə öyrədilən “

□□□□□ □□□ □□□□□ □□□□ □□□□□□□□

/

Məzhəb hər birinin aparıcı yoldur

” şüarı olmuşdur. Bu ruhda aparılan tədris fəaliyyətləri nəticəsində tələblər ictihad fərqlilikləri qarşısında dinin zəngin fikir dünyası ilə tanış edilir, “ümmətimin ixtilafı rəhmətdir” hədisi ilə ruhlandırılırdı. Bunun nəticəsidir ki, dağıstanlı alim Dibir Qadı adı ilə tanınmış Xunzaxlı Məhəmməd Şəfi Qarabağ mədrəsələrində türk və fars dillərini öyrəndikdən sonra bu iki dilin

təlim və tədrisini asanlaşdıran bir lüğət kitabı hazırladı. Əsərin tərtib və üslubu hər iki dilin öyrənilməsinə imkan verdiyi üçün 365 səhifədən ibarət olan bu kitaba “

□□□□□□□□ □□□□□□ □□□□□□□□ □□□□

/

Camiul-lüğətəyn li t-timil-xəveyn

” adını verdi. Məlum olur ki, əsər, müəllifin İran və Turan coğrafiyasına bir çox səyahətindən sonra ərsəyə gəlmişdir. Kitaba verilən “

İki qardaşın öyrənməsi üçün cəmi edilmiş iki lüğət

” mənasında qoyulan ad diqqəti cəlb edir. Bu, əjdadın hər fürsətdə İslam qardaşlığını ön planda tutan, bağları tarixdə hörülmüş din anlayışını göstərir. Əsər sayəsində XVIII əsrin ikinci yarısından sonra bölgə mədrəsələrində bu iki dilin təhsili, eyni zamanda bu dillərdə olan ədəbiyyatın istifadəsi daha geniş vüsət almış oldu. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, qonşu bölgələrdən gələrək bu tədris ocaqlarında təhsilini başa vurub yetişən üləma az deyildi. Qazıqumuqlu Eyyub Əfəndi, Qılalı Əli Əfəndi, Gunibli Mahad Əfəndi, Şamqodalı İsa Əfəndi, Şəmsəddin Əfəndi kimi bir çox üləma təhsil üçün Qoloda və Qarabağ mədrəsələrinə gəlmiş, bölgə alimlərindən dərs alaraq öz vətənlərinə qayıtmışlar. Həmçinin XIX əsrin əvvəllərində Xas Məhəmməd Şirvani (q.s) ilə Dağıstana yayılan Nəqşibənd təriqəti də, məhz Xalid Bağdadinin (q.s) Şirvanlı xəlifəsi İsmayıl Siracəddin Kürdəmiri (q.s) vasitəsilə Şirvandan Dağıstana uzanan bir irfan hərəkatı idi ki, Qafqazın iki bölgəsini Qarabağ və Dağıstanı qardaşlıq əsasında birbirinə bağlayırdı. Misallardan da görüldüyü kimi bu işdə qabaqcıl ünsür Qarabağdan yüksələn irfan məktəbi idi ki, onun şöləsi də məhz Seyyid Mir Həməzə Nigari idi.